

1305

Հիմ Արեգի թի սրբաբնորոշակը
առաջադր իսկաբնոր

Գրաբնորոշակ. ազգայնական ու սրբաբնորոշակը

սրբաբնոր II

9(3)

20-18

30 MAY 2011

2 SEP 2006

Պրոբ. Խ. ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ

ՀԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՆ ՈՒ ՊԱՏՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պ Ր Ա Կ Ի Ի

9(3)
Ս-17

ՀԽՍՀ ՊԵՏ. ՄԱՆԿ. ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՇԵՌԱԿԱ ԲԱԺԻՆ

9(3) *ար*

4-17

Պրոճ. Խ. ՍԱՄՎԵԼՅԱՆ

ՀԻՆ ԱՐԵՎԵԼՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՌԱՋԱՎՈՐ ԱՍԻԱՅԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐՆ ՈՒ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պ Ր Ա Կ Ի Ի

ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱՆԿ. ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՇԵՌԱԿԱ ԲԱԺԻՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ 1988

4401
39

Խմբ. Հ. ԽՈՒՇՈՑԱՆ

Տեկ. Խմբ. Խ. ԽՍՀՍՏՐՅԱՆ

Սրբադրիչ Կ. ՊԵՏՐՈՑԱՆ

Գլավելի տի լիազոր Տ.—3550 Գառվեր № 197, Տիրած 1500

Հանձնված և արտադրության 10 հունիսի 1938 թ.

Ստացադրված և ապելու 15 հունիսի 1938 թ.

Մանկավարժական Ինստիտուտի տպարան, Յերևան, Մարջոբի փ. № 17

I.

Անտիկ հեղինակների վկայությունները հին Արևելքի պատմության վերաբերյալ

Արևմտյան Յելլոուպայի պատմագետները շատ վաղ սկսեցին հետաքրքրվել ու զբաղվել հին Արևելքի, գլխավորապես Առաջավոր Ասիայի, հասարակութունների պատմությամբ: Սակայն յելլոուպական պատմագիտությունը մինչև 18-րդ դարի վերջն էր տրամադրության ներքո չուներ այնքան ել հարուստ ու արժեքավոր աղբյուրներ: Հին Արևելքի պատմության միակ աղբյուրներն էլին հանդիսանում կլասիկ հույն և հռոմեյական մատենագիրների աշխատությունները և ապա, իբրև տեղական, բուն արևելյան աղբյուր, հայերեն՝ «Աստվածաշունչ»-ը, իսկ հունարեն և այլ լեզուներով՝ «Բիբլիա» կոչվող գիրքը, վոր հին հրեաների սրբազան մատյանն էր համարվում:

Հունական պատմագիրների շարքում, վորոնք գրել են հին Արևելքի մասին, առաջին տեղն է բռնում իր հնությունը և հարուստ պատմական տվյալներով՝ Հերոդոտը, վոր ապրում էր 5-րդ դարում մեր թվարկությունից առաջ, 485—425 թվերի միջև: Նրա աշխատության հիմքը ծառայել է իր կատարած յերկարամյա ճանապարհորդությունն Արևելքի յերկրներում, ուր նա հնարավորություն է ունեցել անձամբ ծանոթանալու հին Արևելքի կյանքի հետ կամ տեղում հավաքել տեղեկություններ այդ յերկրների ժողովուրդների պատմության մասին: Ուստի Հերոդոտի պատմությունն արժեքավոր է այն տեսակետից, վոր նա տալիս է իր ժամանակվա, այն է՝ 5-րդ դարի Արևելքի պատկերը: Առանձնապես ուշագրավ ու կարևոր են նրա հաղորդումները Աքեմենյան Պարսկաստանի ու Յեզիպոսի պատմության մասին:

Այնուհետև մեծ նշանակություն ունի Հեկատեյոս Արդիրա-

ցու գրած աշխատութիւնը, գլխավորապէս Յեզիպոսի մասին՝ Այս պատմագիրն ապրում էր 4-րդ դարի վերջերն ու 3-րդ դարի սկզբները մեր թվարկ. առաջ Յեզիպոսում՝ տակավին Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակները: Իժբախտաբար այս բարեխիղճ ու ըստ ամենայնի վստահելի պատմագրի աշխատութիւնները մեզ հասել են վոչ ամբողջովին, այլ պատահիկներով ու քաղվածքներով:

Չորս դար Հերոդոտից հետո նույնպիսի ճանապարհորդութիւն է կատարել Դիոդորոս Սիկիլիացին, վորը Յեզիպոս էր այցելել 60—58 թ.թ. մեր թվարկ. առաջ: Դիոդորոս Սիկիլիացու բազմաճատոր պատմութիւնն արժեքավոր է նրանով, վոր հեղինակը ոգտվել է բազմաթիվ հին աղբյուրներից, վորոնք մեզ չեն հասել: Նա նմանապէս ոգտվել է Հերիդոտի և Հեկատեյոս Արքերացու պատմութիւններից, ինչպէս և ճանապարհորդութիւն ընթացքում կատարած անձնական դիտողութիւններից: Նրա գրած պատմութիւնն մեջ արժեքավոր են մանավանդ հույն պարսկական հարաբերութիւնների, նաև Յեզիպոսի ու Փյունիկիայի մասին հաղորդումները:

Վերոհիշյալ պատմագիրներին գերազանցում է Ստրաբոնը, վորն ապրում էր 1-ին դարի վերջերը մեր թվարկութիւնից առաջ և մեր թվարկութիւնն 1-ին դարի սկիզբները: Ստրաբոնի բովանդակ աշխատութիւնը թեև աշխարհագրական բնույթ ունի, բայց և այնպէս պարունակում է նաև հարուստ պատմական տվյալներ իր ժամանակաշրջանի մասին: Ստրաբոնի բնդարձակ աշխատութիւնը, վոր լրիվ հասել է մեզ, համարվում է իր գիտական ու սխտեմատիկ շարահյուսութեամբ կլասիկ գործ և չի ներկայացնում կոմպլիկատիվ մի յերկ, ինչպէս որինակ՝ Հեկատեյոսի ու Դիոդորոսի գրածները:

Մի կողմ թողնելով մի շարք մանր ու աննշան հույն մատենագիրներին, պետք է հիշատակել Պլուտարքոսին, վորն արդեն մեր տարեթվարկութիւնն ժամանակաշրջանում էր ապրում, այն է՝ 2-րդ դարի առաջին կեսին: Սա ոգտագործել է նաև այնպիսի գրավոր հին աղբյուրներ, վորոնք մեզ չեն հասել: Պլուտարքոսի աշխատութիւնների մեջ, վորոնք կրում են կենսագրական բնույթ, հին Արևելքի պատմութիւնն համար արժեքավոր են նախ՝ նրա տված տեղեկութիւնները Յեզիպոսի և մասամբ

հին պարսկիկները կրոնների մասին և ապա՝ Ալեքսանդր Մակեդոնացու ու Պարսկաստանի մասին պատմական տվյալները:

Վերոհիշյալ հույն պատմագիրները շարքին պետք է դասել նաև յերկու վոչ հույն հեղինակների, վորոնք գրել են հունարեն լեզվով իրենց հայրենիքի պատմութիւնը: Սրանք նպատակ են ունեցել իրենց յերկրի պատմութիւնը ծանոթացնել ոտարներին, առանձնապէս հույներին, վորոնք Ալեքսանդր Մակեդոնացու շնորհիվ գրավեցին հին արևելյան յերկրները: Այդ պատմագիրներից մեկը Յեզիպոսի Մանեթոնն էր (4-րդ դարի վերջին նախքան մեր թվարկ.), վոր գրել է Յեզիպոսի պատմութիւնն, իսկ մյուսը Բաբիլոնի Բերոսն էր (3-րդ դարի սկիզբին նախքան մեր թվարկ.), վոր շարահյուսակ է Բաբելոնի պատմութիւնը:

Մանեթոնը բաժանում է Յեզիպոսի պատմական ընթացքը, վոր հաջորդել է առասպելական լեգենդար ժամանակաշրջանին, յերեք հաջորդական դարամիջոցների (պերիոդներ), այն է՝ Հին թագավորութիւն, Միջին թագավորութիւն և Նոր թագավորութիւն: Այդ թագավորութիւնների յուրաքանչյուրն էլ իր հերթին բաժանվում է գինաստիաների: Այսպիսով Մանեթոնը կազմել էր ներդաշնակ ժամանակագրական մի սխեմա, վորով Յեզիպոսի բովանդակ պատմական կյանքն ընդգրկվում է 30 գինաստիաներով: Մանեթոնի այդ պատմա-ժամանակագրական սխեման հիմնականում ընդունված է նաև արդի պատմագիտութիւնն մեջ:

Մյուս հեղինակը՝ Բերոսը գրել է Բաբելոստանի պատմութիւնը, վոր բավականի հարուստ է պատմական տվյալներով, բայց նրա բերած ժամանակագրական տվյալները այնքան էլ վստահելի չեն:

Այս յերկու աշխատութիւնները մեզ չեն հասել հարազատ բնագիրներով, այլ բավականաչափ աղճատված ու կամայական հավելումներով, վոր կատարել են հետագա արտադրողները և մանավանդ ոգտագործողները: Վերջինների մեջ դեր են խաղացել հրեաները, և այնուհետև հակահրեաները:

Բաղելով Մանեթոնից ու Բերոսից հրեական ժողովրդի պատմութիւնն վերաբերյալ տեղեկութիւններ, վորոնք, պետք է ասած, բավական սուղ են յեղել այդտեղ, հրեաները միտումնավոր հավելում

ներ են մուծում, վորպեսզի համաձայնեցնեն «Բիբլիայի» հետ և այդպիսով ապացուցեն հրեության պատմական անցյալն ու նշանակութունը: Իսկ հակահրեաները 2-րդ դարի վերջերը (ըստ մեր թվարկ.) նույնպիսի քաղվածքներով ու միտումնավոր հավելումներով հակահրեական պրոպագանդի համար Մանեթոնին ու Բերոսին եյին վերագրում իրենց սարքած հերյուրանքները: Ուստի Մանեթոնի ու Բերոսի անուններով մեզ հասած աշխատությունները վորոշ չափով կորցնում են իրենց նշանակութունն իբրև հարադատ պատմական աղբյուրներ: Սրանց ողտազործումը հնարավոր է չափազանց զգուշ մտեցումով ու քննադատական վերլուծումով:

Ի վերջո հիշատակենք հրեա պատմագիր Հովսեփ Ֆլավիոսին: Սա գրել է հրեա ժողովրդի պատմությունը, վոր ամբողջովին հասել է մեզ: Նմանապես հիշատակենք Փյունիկիայի պատմությունը գրող Փիլոնին, վորի աշխատությունը մեզ հասել է միայն թերի պատահիկներով:

Ինչ վերաբերում է հռոմեյական պատմագիրներին, սրանք չեն շարահյուսել հատուկ պատմություններ հին Արևելքի մասին, այլ բավականացել են նրանով, վոր կամ վերապատմել են հույն հեղինակների աշխատությունները, կամ քաղվածորեն մեջ են բերել նրանց հաղորդումները: Հեռուսպես հին հռոմեյական պատմական աղբյուրները հիմնական նշանակութուն չունեն: Սակայն և այնպես հռոմեյական պատմագիրները յերբեմն արժեքավոր են հանդիսանում այն չափով, ինչ չափով նրանք հաղորդում են այնպիսի հունական աղբյուրներից տեղեկություններ, վորոնք մեզ չեն հասել:

Դառնանք այժմ հին Արևելքի պատմության տեղական այն աղբյուրներին, վոր հայտնի յե «Աստվածաշունչ» կամ «Բիբլիա» անունով: Վերջին անունն հունարեն թարգմանություն է հին հրեական ha-ssepharim բառի, վոր նշանակում է գրություններ, գրքեր: Բիբլիան, թեև շատ հին ծագումն ունի, բայց հիմնականում նա հավաքվել ու խմբագրվել է մեր թվարկության 3-րդ դարում հրեական քահանայատների ձեռքով: Ուստի նա տոգորված է կրոնական բնույթով և աստվածաբանական դատողություններով, վոր ի հարկե թուլացնում է այդ աղբյուրի պատմական արժեքը: Նա վոչ միայն «սուրբ գիրք» էր

համարվում հրեաների համար, վորոնք այդտեղ տեսնում էյին աստվածային պատգամներն ու մարգարեական քարոզներն, այլ և «սուրբ գիրք» է ճանաչվում քրիստոնեական յիկեղեցու կողմից, վորպես «Աստվածաշնչի» Հին Կտակարան կոչվող մասը:

Բիբլիան բաղկացած է առանձին մասերից կամ գրքերից, վորոնք տարբեր ժամանակաշրջաններին են վերաբերում: Ամենահին մասը վերաբերում է մոտավորապես 11-րդ դարին նախքան մեր թվարկ.: Բիբլիայի հիմնական մասը կազմում են առաջի հինգ գրքերը, այսպես կոչված «Հնգամատյան»-ը, այլապես նաև «Մովսեփ գրքերը», այսպես կոչված «Պատմական գրքեր», վորոնք տալիս են բավականի պես կոչված «Պատմական գրքեր», այնուհետև «Մարգարեների արժեքավոր տեղեկություններ, այնուհետև «Մարգարեների գրքեր», կոչվածները և վերջապես՝ «Մաղմունքներ»:

Հին Արևելքի պատմության համար իբրև աղբյուրներ կարևոր են «Մովսեփական որենքը», «Պատմական գրքերն» ու «Մարբուր են «Մովսեփական որենքը», «Պատմական գրքերն» ու «Մարգարեական գրքերը»: «Հնգամատյանը», վոր հավաստացյալները վերագրում են Մովսես մարգարեյին, ուշագրավ է այն տեսակետից, վոր նա պարունակում է հին արևելյան որենսգրքերից կետից, վոր նա պարունակում է հին արևելյան որենսգրքերից մեկը: Ընդհանրապես Բիբլիայի այդ մասն անվաստահեղ յե իր հնությամբ: Գնահատական վերլուծումներն ազացուցում են, վոր «Մովսեփական որենքները» շարահյուսվել են ավելի հետագավոր «Մարգարեների գրքերը», վորոնք՝ գրվել են ժամանակակիցներին ձեռքով և ընդգրկում են հրեական («Իսրայելի») պատմությունն սկսած 8-րդ դարից նախքան մեր թվարկ. մինչև Հրեաստանի քաղաքական անկումն Ասորեստանի ու Բաբելոնի հարվածներին քաղաքական անկումն Ասորեստանի թերությունն այն է, վոր նրանք վետակ: Այս աղբյուրների թերությունն այն է, վոր նրանք վերաբերում են սոսկ Հրեաստանի պատմությանն, այն էլ չափազանց նեղ քաղաքական հորիզոնով: Այդ կողմից ավելի նպաստավոր նեղ քաղաքական հորիզոնով: «Մարգարեների գրքերը» («Իբրք Սատավորություն են թողնում «Պատմական գրքերը» («Գիրք Սատավորաց» և այլն), վորոնք ընդգրկում են մուսուլմանական պատմությունը շրջապատող քաղաքական աշխարհի հրեական պատմությունը շրջապատող քաղաքական աշխարհի կապակցությամբ, սկսած 10-րդ դարից (ն. ք. մեր թվ.) մինչև Հրեաստանի անկախության անկումը:

Ամփոփելով հիշյալ դիտողութիւնները «Բիբլիայի» կամ «Աստ-վածաշնչի» մասին, կարելի յի հանգել այն յեզրակացութեան, վոր նա ընդհանրապէս աղքատ ե տեղեկութիւններով հին Արեւ-վելքի պատմութեան համար: Նա գերազանցորեն հրեական ժողո-վըրդի, հրեական պետութեան պատմութեամբ ե զբաղվում, իսկ Հրեաստանն ինքնին հին Արևելքի ընդհանուր պատմութեան մեջ, քաղաքական իրադարձութիւններում, կուլտուրական զարգաց-ման մեջ ներգործական դեր չի խաղացել: Լավագույն դեպքե-րում Հրեաստանը հին արևելյան հասարակութիւնների մեջ յե-դել ե մի ծայրագույն, վոր ապրել ե ինքնամփոփ կյանքով ե աշխարհագրորեն հանդիսացել ե այն կամուրջն, այն տարան-ցիկ ճանապարհը, վորով Առաջավոր Ասիան հարաբերութիւններ ե վարել Յեզիպտոսի հետ:

Ահա մեր հիշատակած հունական, հռոմեական ու բիբլիական աղբյուրներն եյին կազմում այն միակ հիմքը, վորի վրա յիվ-ընդամենը պատմագետները մինչև 18-րդ դարի վերջերը կառու-ցում եյին հին Արևելքի հաւարակութիւնների պատմութիւնը: Ինչպէս կարելի յի հետեւեցնել հենց առաջին հայացքից, այդ աղբյուրները թե քանակով ե թե վորակով չափազանց անբա-վարար եյին Առաջավոր Ասիայի պատմութեան խորքերը թափան-ցելու ե այն լուսաբանելու գեթ մոտավոր ճշտութեամբ:

II

Հնագիտական պեղումների պատմությունը

Հին Արևելքի պատմութեան գրավոր աղբյուրներն, ինչ-պէս տեսանք, ինքնին բավականի աղքատ են ե միակողմանի: Նրանք ի վիճակի չեն ներկայացնելու հին Արևելքի հասարա-կութիւնների լրիվ պատկերը, նրանց սոցիալ-տնտեսական կյան-քը. անկարող են լուսաբանել նրանց մեջ տեղի ունեցած քաղա-քական իրադրութիւնները ե ընդհանրապէս պարզաբանել նրանց զարգացման ուղիները: Ահա այդ զգալի բացը կարող եյին մասամբ լրացնել հնագիտական հետախուզումները: Սակայն մինչև 18-րդ դարի վերջերը հին Արևելքի հասարակութիւնների պատմութեամբ զբաղվող յիվրոպական գիտնականներն աչքա-թող եյին արել այդ կարևոր աղբյուրները:

Մինչդեռ հին Արևելքի նախկին հասարակութիւնների, յերբեմնի ահագին պատմական դեր խաղացող պետութիւնների

անկումով ամայացած տերիտորիաներում, կամ այդ հին հասարա-կութիւններին փոխարինող հետագա, մինչև վերջին ժամանակ-ները գոյութիւն ունեցող դեռևս կուլտուրապէս հետամնաց հա-սարակութիւններ ունեցող յերկրներում՝ պահպանվել են նույն իսկ հողի յերեսին բազմաթիվ մնացորդներ նախորդ փառահեղ կառուցյաներից. նշմարվում են հնագիտական հուշարձաններ, վո-րոնք վկայում են արդեն անեացած ժողովուրդներին, վոչնչացած պետութիւնների պատմական անցյալը: Ել չենք ասում, վոր ավելի ես բազմահարուստ ու թանգարժեք հնագիտական մնա-ցորդներ թագնված եյին մնում յերկրի ընդերքում, յերկար ու ձիգ դարեր ավազով ծածկված շեղջակույտերին, հողաբլուրների տակ:

Այդ բոլորը սպասում եյին հնագետներին բահ ու քլունկին, պատմագետներին լուսաբանումներին, վորպէսզի մի ուր դարերով լուր ու համր հուշարձանները վերջապէս լեզու առնեյին, խոսե-յին հեռավոր անցյալի մասին, յերբ այդ վայրերում ապրող հա-սարակութիւններն ստեղծում եյին կուլտուրական արժեքներ, ապրում եյին սոցիալական բախումներով, քաղաքական ընդվզում-ներով հարուստ ե մեզ համար պատմականորեն խրատալի մի կյանք:

Առաջին հնագիտական հուշարձանները, վորոնք գրավել եյին յիվրոպական պատմագետների ուշադրութիւնը՝ դա յեզիպ-տական հիերոգլիֆներն եյին ե ապա Միջագետքի սեպաձև ար-ձանագրութիւնները:

Յեզիպտական հիերոգլիֆները տակավին շատ վաղուց հայտ-նի եյին յիվրոպական գիտնականներին: Հին արևելյան, մա-նավանդ Յեզիպտոսի հուշարձաններ հատուկնաւ գտնվում եյին Յիվրոպայում: Դեռ ես հին հռոմեական կայսրների ժամանակ Յեզիպտոսից բերվել եր հիերոգլիֆներով ծածկված մի կոթող, վորն իբրև հողթական զարգարանք կանգնեցրել եյին Հռոմի հրապարակներից մեկում: Ահա այդ հիերոգլիֆներն անվերժա-նելի եյին մնում մինչև 18-րդ դարի վերջերը: Ուստի անհնարին եր կարդալ այդ նշանագրերը ե այն ոգտագործել իբրև Յե-զիպտոսի պատմութեան աղբյուր:

Սեպաձև արձանագրութիւնները հայտնի յեղան յիվրոպա-կան գիտութեանը 17-րդ դարում: Իտալացի Պիետրո Դելա Վալ-լեն առևտրական նպատակով ճանապարհորդելիս Առաջավոր

Ատիայում այցելում է Պարսկաստան: Այստեղ նա հանդիպում է Աբրահամյան ու Մասանյան հին Պարսկաստանի՝ Պերսեպոլիս մայրաքաղաքի ավերակներին, ուր նկատում է բեռնաձենշանազոր-րեր: Հետաքրքրութիւն ընկնի շարժված, նա արտանկարում է մի քանի արձանագրութիւններ և բերում Յեզրուպա: «Սեպաձէ գրութիւն» կամ «սեպագիր» տերմինն էլ պոպուլին անգամ գործածում է հենց ինքը՝ հայտնաբերող Պիետրո Դելա Վալլին: Ի հարկէ Յեզրուպայում այդ գոյւտը մեծ հետաքրքրութիւն առաջացրեց, ըսյց նրա ուսումնասիրութեան ու վերծանութեան գործը մնում էր տակալին անձեռնմխելի:

Մի կողմից՝ հիերոգլիֆների ու սեպաձէ արձանագրութիւններին առեղծվածը և մյուս կողմից՝ հին Արևելքի նախկին պետութիւնների յերկրներում հանդիպող պատմական ավերակները խթան հանդիսացան հնագիտական հետախուզումներ ու պեղումներ կատարելու: Խիստ բնորոշ է բուրժուական պատմագիտութեան համար այն պարագան, վոր սկիզբներում հնագիտական պեղումները կատարվում էին՝ «Աստվածաշնչի» ու Պաղեստինի, քրիստոնեյութեան այդ յինթաղըյալ հայրերի կապակցութեամբ: Նույնիսկ Բաբելոնի ու Յեզրուպոսի հնագիտական հետախուզումներն ու պեղումները հետաքրքրութիւն էին հարուցում այն չափով, ինչ չափով նրանք առնչութիւն ունեյին Պաղեստինի, այն է հրեական ժողովրդի պատմութեան հետ: Հնագետները մի քանիսն այնպիսի անհեթեթութեան ու զավեշտական նպատակներին էին հանգում, վոր հույս էին տածում այդ պեղումներով գտնել Բիբլիայի բնագիւրնեքը կամ Մովսէս մարգարեյի գավազանն ու հողաթափը, 10 պատգամների վեմը և այլն:

Անդրանիկ պեղումները ձեռնարկվեցին Միջագետքում, իսկ Յեզրուպոսում ավելի ուշ սկսեցին, վորովհետև այստեղ բազմաթիվ հնագիտական հուշարձաններ յերևան էին գալիս յերկրի յերեսին և մեծ մասամբ ծածկված չէին ավաղակույտերով: Միջագետքում՝ Բաբելոնի ու Ասորեստանի հին քաղաքներն, իրենց պատմութեան վերջալույսին ամայանալով ու ավերվելով, դարերի ընթացքում ծածկվեցին ավազով և դարձան հսկայական հողային բլուրներ: Սրանք մինչև այսօր էլ ցիրուցան շարանով տարածված են նախկին Բաբելոնի ու Ասորեստանի տերիտորիաներում:

Առաջին անգամ հնագիտական պեղումներ սկսեցին կատարել Ասորեստանում: Այստեղ 19-րդ դարի կեսին հայտնաբերվեցին ասորեստանյան թագավորների ապարանքներ, վորոնց մեջ հայտնի յեն Սարգոն, 11-ինը (8-րդ դար մեր թվարկ. առաջ) և Ասսուերնասիրբալինը (9-րդ դ. մեր թվարկ. առաջ): Այնուհետև պեղումներ յեղան հին Ասորեստանի Նինուէ մայրաքաղաքի տեղում, ուր յերևան հանեցին ասորեստանյան վերջին թագավոր Ասուերբանիբալի պալատը, վորին կից գտնվեց նրա հարուստ գրադարանը: Այդ գրադարանը, կամարխիվը, ներկայացնում էր մի քանի տասնյակ հազար թրծած կավե աղյուսների ժողովածու, վորոնք ծածկված էին սեպաձէ գրութիւններով: Բաբելոնում և Ասորեստանում սովորաբար գրում էին այդպիսի հատուկ աղյուսների վրա: Ուշագրաւն այն էր, վոր այստեղ պարունակվում էին թանգարժեք նյութեր նաև բարեկական ու ասորեստանյան հնագույն գրականութիւնից ու գիտութիւնից յերևան հանվեցին նաև ձեռնարկ-դասագրքեր, վորով ասորեստանյան գրագիրները սովորում էին սեպագրութիւն:

Յեզրուպոսը, վորն անգլիական գաղութ էր, ուշագրութեան առնվեց հնագիտական պեղումների համար անցյալ դարի 80-ական թ. թ. անգլիական գիտական ընկերութիւնների կողմից, յերբ պարզվեցին Միջագետքի հնագիտական պեղումների հաջող հետևանքները: Այդ պեղումները գլխավորում էին անգլիացի հնագետ Ֆլինդերս Պետրին և ապա հայտնի Ֆրանսիացի գիտնական Մասպերոն: Այդ ժամանակ էր, վոր հայտնաբերվեցին հին Յեզրուպոսական Թեբե քաղաքի ավերակներում թագավորական մուսիաներ (գմուսած դիակներ): Նմանապէս մեծ արժեք ունեցան այժմ Տել-Ամառնա կոչվող վայրում հայտնաբերված Ախե-Աթոնը, Եխնաթոն թագավորի մայրաքաղաքը: Այդ քաղաքը պահպանվել էր դարավոր ավազաբլուրների տակ գրեթէ իր նախնական դրութեամբ, ուր յերևան են հանվել փողոցներ, աղնավանդակներ ու հարուստների ապարանքներ, նաև չքավորների խրճիթներ, այգիների հետքեր և այլն: Սակայն ամենաուշագրաւն այն էր, վոր այստեղ հայտնաբերվել է Եխնաթոն թագավորի արխիվը, վոր պարունակում է բաբելոնյան բեռնագրերով կավե աղյուսներ: Այդ աղյուսները բովանդակում են վերոհիշյալ թագավորի գրագրութիւնները Բաբելոնի, Ասորեստանի, հաթական (հեթիթա-

կան), Միտտանիի թագավորների հետ: Նմանապես հարուստ տաճարական արխիվ յերևան ե հանվել Կախուն օազիսում:

Առջյալ դարի վերջերը ձեռնարկվեցին հնագիտական ընդարձակ պեղումներ Բաբելոնում: Այդ պեղումները սկսեցին Ամերիկացի գիտնականները Միջագետքի կենտրոնում հին բաբելական նիպուր քաղաքի վայրում: Այդտեղ հայտնաբերվեցին նյութական կուլտուրայի չափազանց հարուստ իրեր, զրազարանարխիվ, շենքեր և այլն, մանավանդ մի մեծ տաճար, վոր ամբողջ Բաբելաստանի կենտրոնական սրբավայրն եր համարվում: Նույնպիսի հաջող հետևանքներ ունեցան հին Լագաշ քաղաքի պեղումները, վորոնց շնորհիվ հայտնաբերվեցին մի շարք շենքեր ու մի քանի տասնյակ հազարների հասնող կավե աղյուսների տնտեսական հաշիվներով:

Ամերիկացիներին հետևելով՝ գերմանացիներն ել ձեռնամուխ յեղան պեղումների, գլխավորապես յերեք վայրերում — բուն Բաբելոն քաղաքում, Ասորեստանի մայրաքաղաք Ասսուրում և Շուրուպակ քաղաքում: Շուրուպակի ավերակներում գտնվեցին հնագույն Բաբելոնյան սեպագրով կավե աղյուսներ, վորոնք պարունակում են Շուրուպակի տաճարի տնտեսական հաշիվները: Բաբելոնի պեղումները բացին հին հուշակավոր մայրաքաղաքի ամբողջ ջպատկերն իր ներքին կառույցներով ու արտաքին պարիսպներով: Ասսուրի պեղածոներից ամենաուշագրաֆն և տեղական տաճարի գրազարանը, վորն ավելի հին և քան թե Ասսուրբանիբալի գրազարանը:

Չափազանց մեծ նշանակություն ունեցավ հին Արևելքի պատմության համար Փոքր Ասիայում՝ նախկին հաթական, կամ հեթիթական, պետության վայրում կատարված պեղումները: Այժմյան Թյուրքիայի մայրաքաղաք Անկարայից 200 կելովտոր հեռավորության վրա գտնվող ներկայումս Բողազ-քեոյ կոչված դյուզի բլուրներում գերմանացի գիտնական Վինկլերի կողմից հայտնաբերվեցին հին հաթական մայրաքաղաքի մնացորդներ, ինչպես և հաթական թագավորների հարուստ արխիվ: Իսկ այժմյան Կեսարիա (Թյուրքիա) քաղաքի մոտ յերևան ե հանվել յերրորդ հազարամյակի (ն. ք. մեր թվարկ.) ապրեստանյան գաղութներից մեկի արխիվը:

Հին Արևելքի պատմության համար մեծ արժեք են ներկա-

յացնում Ֆրանսիացի հնագետ Ժակ Մորգանի պեղումներն այժմյան Իրանի արևելյան ծայրում գտնվող հին Սուզայի՝ նախկին Ելամի մայրաքաղաքի վայրում: Այստեղ ի հայտ բերվեցին հարուստ կերամիկա (կավագործական արտադրություններ) գեղարվեստական գունավոր նկարներով և, վոր ամենագլխավորն ե, Բաբելոնյան Համմուրապի թագավորի որենքները (2067—2025 թ. թ. ն. ք. մեր թվարկ.) քարե կոթողի վրա փորագրված:

Ինչ վերաբերում ե Պաղեստինի, Սիրիայի և Փյունիկիայի պեղումներին, նրանք աննշան արդյունքներ ունեցան: Բնորոշ ե, վոր հին Արևելքի պատմության համար վորոշ նշանակություն ունեցող Անդրկովկասը ցարական տերապետության շրջանում վոչ մի սիստեմատիկ հնագիտական ուսումնասիրության չեն թարկվեց, չնայած, վոր 19-րդ դարում այստեղ հետզհետե հայտնաբերվեցին զիպվածական գյուտերով բացառապես յերկրի յերեսին մի քանի տասնյակ սեպագիր խաղաղական (ուրարտական) հուշարձաններ, վորոնք մեծ լույս են սփռում հին խաղաղական, կամ նախկին Վանյան պետության մութ եջերի վրա: Զեռնարկվել եր միայն, անցյալ դարի 90-ական թվականներին, հնագիտական արշավ պրոֆ. Նիկոլսկու և Իվանովսկու մասնակցությամբ, այժմյան խորհրդային Հայաստանի սահմաններում ուսումնասիրելու խաղաղական հուշարձանները: Սակայն այդ գիտարշավը, կարճատե լինելով, ավելի շուտ հետախուզական, քան թե սիստեմատիկ ուսումնասիրական բնույթ եր կրում:

Չափազանց բնորոշ ե, վոր այս հնագիտական հետազոտություններն ու պեղումները, վորոնք առավելապես մեծ թափով զարգացան 19-րդ դարի վերջերը և 20-րդ դարի սկիզբները, հետևանք են իմպերիալիստական գաղութային քաղաքականության, վոր մղում եյին փոխադարձ մրցումով Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան և սրանց հետևից Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներն ու ցարական Ռուսաստանը: Յեվրոպական իմպերիալիզմն իր տնտեսական ու քաղաքական նպատակադրումներն ուղղում եր դեպի Արևելք, ինչպես գերմանացիներն եյին ասում Drang nach asten — խոյանք դեպ արևելք: Փոքր Ասիան, Միջագետքը, Սիրիան, Պաղեստինը, Յեգիպտոսը, Պարսից ծոցը դարձել եյին իմպերիալիստական պետությունների կատաղի հակամարտության ասպարեղներ նրանց գաղութային եկսպանսիայի ու ֆինանսական

կապիտալի շահատակությունների համար: Ահա բուրժուական հնագիտությունն էլ դառնում էր նրանց ձեռքին մարտական մեջոցներից մեկը, վոր ծառայում էր իմպերիալիստական քաղաքականությանը, քողարկելով պատմական գիտության կեղծ շպարով:

Այս բոլոր հնագիտական աշխատանքներն իմպերիալիստական պատերազմի բռնկումով՝ ժամանակավորապես դադարեցին: Սակայն պատերազմի վախճանից հետո յեւ վորոշ ժամանակ տիրող տնտեսական ճգնաժամի հետևանքով հնարավորություններ չկային վերստին ձեռնամուխ լինելու հնագիտական պեղումների: Հնագիտական աշխատանքները վերսկսվեցին միայն 1919 թվականից հետո, ի հարկե վոչ այն մեծ ծավալով ինչպես առաջ էր: Այնուամենայնիվ ձեռնարկված պեղումներն ունեցան հին Արեւելքի պատմության համար նշանակալի հետևանքներ:

Պատերազմից հետո միջագետքում՝ հին Բաբելոնի Ուր քաղաքի վայրում ձեռնարկված պեղումները հայնտաբերեցին նյութական կուլտուրայի հարուստ իրեր. բացվեց տաճարի շենք իբ աշտարակով (գիկկուբատ)՝ մետաղե բարձրաքանդակներով դարդարված, արձաններ, թագավորական դամբան, վորտեղ թագավորի և թագուհու հետ թաղված էյին մի քանի տասնյակ այր ու կին, վոր անշուշտ մարդկային զոհեր էյին, և բացի այդ՝ մի շարք արձանազրություններ: Բաբելոստանի հյուսիսային մասում գտնվող հնագույն Կիշ քաղաքի պեղումներով յերևան հանվեցին բազմաթիվ կավե աղյուսներ հիերոգլիֆներով, տաճարներ և այլ շենքեր:

Յեզիպոսում պեղումները կենտրոնացվել էյին գլխավորապես հին Թեբե մայրաքաղաքի շրջակայքում: Այստեղ բացվեց Տուտանխամոն թագավորի փառահեղ դամբանը, վորն իր հարուստ պարունակությամբ և, վոր գլխավորն է, իր լավ պահպանված վիճակով անագին սենսացիա առաջացրեց հնագետների ու պատմագետների շրջաններում: Այստեղ հայտնաբերվեցին, բացի Տուտանխամոնի մուկիայից ու թագման պարագաներից, արվեստի բազմաթիվ նրտազրություններ, նմանապես, թեև վոչ այնքան շատ պապիրուսներ, վորոնք կազմում էյին մի ընտանեկան արխիվ:

Հնագիտական պեղումներ կատարվեցին Հնդկաստանում, Չինաստանում և դարձյալ Պաղեստինում ու Փյունիկիայում: Այս

անգամ Փյունիկիայի պեղումները պսակվեցին մեծ արդյունքներով: Հին Բիբլոս քաղաքի վայրում յերևան յեկան բազմաթիվ իրեղեն ու գրավոր հուշարձաններ, վորոնք մեծ լույս են սփռում հին Արեւելքի այս յերկրամասի պատմության վրա և վկայում են Յեզիպոսի կուլտուրական ազդեցիկ դերի մասին:

Հետպատերազմյան հնագիտական պեղումների պատմության մեջ ամենանշանավորն է 1933 թ. գերմանացի գիտնական Հերցֆելդի հայտնաբերած բազմահարուստ ու թանգարժեք արխիվը՝ հին Պարսկաստանի Պերսեպոլիս մայրաքաղաքից: Այդ արխիվային նյութերն, անտարակույս, մեծ դեր են խաղալու հին Արևելքի պատմության մութ մնացած եջերը լուսավորելու համար: Տարաբաղաբար այդ նյութերը դեռ հրապարակված չեն:

III

Հին գրավոր հիբասակարանները յեվ նրանց վերծանումը

Մենք տեսանք, վոր սկսած 19-րդ դարից հնագիտական հետախուզումների ու պեղումների շնորհիվ, վորոնք շարունակվում են տակավին ներկայումս էլ, ամբարվել է անագին նյութ, բաղկացած իրեղեն հուշարձաններից ու գրավոր հիշատակարաններից: Այդ նյութերը թանգարժեք աղբյուրներ են հին Արևելքի պատմության ուսումնասիրության համար, վորոնք՝ դալիս են վնչ միայն լրացնելու հին հունական ու բիբլիական աղբյուրները, այլ և հիմնովին վերակառուցելու հին Արևելքի հասարակությունների պատմությունը: Ուստի գիտնականները մեծ թափով ձեռնամուխ յեղան այդ աղբյուրների ուսումնասիրությանը: Յեթե հնագիտական իրեղեն հուշարձանները հենց սկզբից հնարավորություն տվին կառուցելու նյութական կուլտուրայի և մասամբ հասարակական ու տնտեսական զարգացման պատմությունը, ապա գրավոր հուշարձաններն, այն է՝ հիերոգլիֆներն ու սեպագրությունները, յերկար ժամանակ դեմ էյին ընկնում այն մեծ դժվարության, վոր անհնարին էր նրանց ընթերցումը: Գիտնականներին հայտնի չէր թե՛ այդ արձանազրությունների լեզուն և թե՛ այդ գրերի իմաստն ու նշանակությունը. արդյոք այդ գրերն առանձին տառանիշեր էին, թե՛ բառանիշեր, կամ դադափարազրեր: Այս գրավոր հուշարձանների ընթերցումն ավե-

լի ակտուալ արժեք ունենք, քանի վոր գալիս եր կենդանի լեզվով խոսեցնելու այն իրեղեն հուշարձանները, վորոնք, չնայած հնա- գիտական ուսումնասիրություններին, այնուամենայնիվ համը ու պայանձ ելին և կենդանի կերպով չեյին պատմում հին Արևելքի հասարակությունների ապրումներն ու զարգացումը:

Անհրաժեշտ եր ուրեմն վերծանել այդ առեղծվածային գը- րությունները, կարգալ այդ անհայտ լեզուներով հիշատակարան- ները, վորպեսզի հնարավոր լինի նրանց պատմագիտական ոգտա- գործումն: Իսկ վերծանության միակ բանալին կարող եր լիներ միայն յերկու պայմաններում, ա) ունենալ գուգահեռ տեկտո, գըրված վորևե հայտնի լեզվով ու տառերով, բ) յերկու գուգահեռ, այսինքն անհայտ ու հայտնի, արձանագրությունների մեջ լի- նեն միևնույն հատուկ անուններ: Ահա այդ անհրաժեշտ հիմնա- կան պայմանները յերկար ժամանակ բացակայում եին:

Առաջին վերծանման բաղտը վիճակվեց Յեզիպտական հիե- րոգլիֆներին: Այս պարագան զիտվածորեն կապ ունեցավ նա- պոլեոն Բոնապարտի արշավանքի հետ Յեզիպտոսը նվաճելու նը- պատակով: 1799 թ. Ֆրանսիական զինվորները խրամատներ փո- րելիս Ռասետի քաղաքի մոտ (Յեզիպտոսի հյուսիսում), գուրու հանեցին մի մեծ սև քար, վորի վրա նկատեցին ինչ վոր արձա- նագրություն: Ձինվորներին պատվիրված եր, վոր արձանագը- րություններով քարեր և կամ այլ հնագիտական իրեր հայտա- բերելիս՝ անմիջապես հաղորդեն իրենց հրամանատարությանը: Ահա այդ քարը հանձնվեց զինվորական շտաբին, վորի գորավարը լինելով կրթված անձ, իսկույն նկատեց վոր արձանագրությունը բազկացած ե յերկու բնագիր տեկտոսից—հիերոգլիֆներից և գու- գահեռ հունարեն տեկտոսից: Ձինվորական շտաբը հիշյալ քարը, վոր այնուհետև սկսեց կոչվել Ռասետյան, ուղարկեց Ֆրանսիա: Այդ գյուտի լուրն իսկույն տարածվեց ամբողջ Յեզիպտոսում և մեծ իրարանցում առաջացրեց գիտական շրջաններում: Այս նոր գյուտի հիման վրա, յերբ հունարեն տեկտոսի առկայությամբ արգեն վորոշ բանալի կար, ձեռնամուխ յեղան վերծանելու Ռասե- տյան քարի յեզիպտական հիերոգլիֆյան տեկտոսը:

Այդ վերծանության փառքն ու պատիվը սակայն պատկա- նում ե Ֆրանսիական յերիտասարդ գիտական Ֆրանսուա Շամ-

պոլլիոնին, չնայած վոր նույն վերծանության աշխատանքով զբաղվեց նաև անգլիացի գիտնական Յունզը: Այն հանգամանքը վոր Ռասետյան արձանագրությունը յերկու լեզվով եր գըրված՝ յեզիպտերեն և հունարեն, հնարավորություն ընձեռնեց Շամպոլ- լիոնին բավականի արագ կատարել հիերոգլիֆների վերծանումը: Կարգալով հունարեն տեկտոսը, նա պարզեց, վոր այդ արձանա- գրությունը վերաբերում ե Յեզիպտոսի պատմության 2-րդ դա- րին մեր թվարկ. առաջ (196 թ.), այն ե՝ թագավոր Պտղեմա- յոս 5-րդի ժամանակին և պարունակում ե քըմական մի գեկ- րետ ի պատիվ թագավորի: Շամպոլլիոնը, գիտենալով հունական մի հին պատմագըրից, վոր յեզիպտական արձանագրություննե- րում թագավորների անունները սովորաբար պարփակված են լինում յերկարավուն կլոր շրջանակների մեջ, հենց գրանից ել սկսեց իր վերծանական աշխատանքը: Հիրավի, Ռասետյան ար- ձանագրության յեզիպտական բնագրում նա գտավ շրջանակի մեջ ամփոփված մի բառ, վորին համապատասխանում եր հունա- րեն բնագրի մեջ Պ տ ո լ է մ ա յ ո ս անունը: Այսպիսով նա կարո- ղացավ պարզել առաջին հերթին հիերոգլիֆյան Հ տառանշան- ների հնչյունագրերը: Սակայն Յեզիպտական բնագրում Պը- տղեմայոս անունը գըրված եր առանց Ե ու վերջին Ո ձայնա- վորներին: Շամպոլլիոնը միանգամայն ճիշտ ապացուցում եր այս հանգամանքը նրանով, վոր ընդհանրապես սեմիտական լեզուներ- րում, վորին պատկանում եր նաև յեզիպտերենը, բառերի մեջ չեն գրում ձայնավոր տառերն, այլ միայն բաղաձայները: Ռա- սետյան արձանագրության մեջ Պտղեմայոս բառի Շամպոլլիոնի առաջին վերծանումը հետագայում միանգամայն հաստատվեց, յերբ 1815 թ. նույն Յեզիպտոսում Ֆիլ կղզում (Յեզիպտոսի հա- րավում), հայտնաբերվեց մի այլ յերկլեզվյան արձանագրություն, նույնպես յեզիպտերեն և հունարեն: Այստեղ բացի Պտղեմայոս անունից կար նաև կլետպարա թագուհու անունը: Այս վերջին անունի վերլուծումով հնարավոր յեղավ գտնել մինչ այդ պակա- սող Ե հնչյունի տառանիշը:

Այս հաջողություններից խրախուսվելով, Շամպոլլիոնը շա- րունակեց իր աշխատությունն, այն ե՝ պարզել մյուս տառանի- չերը, վորին մեծ չափով ոճանդակեց կոպտական լեզվի կերպ- ումը: Կոպտերը՝ մեր ժամանակներից Յեզիպտոսի քրիստոնեա-

5466
38

ցած հին ընկել յեզիպտացիներէ անոցորդներ են, վորոնք գրուած են հիմնականում հունական ծագում ունեցող տառերով: Շամպուլիոնն, իր առաջադրած նպատակի համար լավ ուսումնասիրելով այդ լեզուն, կարողացավ վերջապէս վերծանել հիերոգլիֆոյան մյուս տառանշանները: Այսպիսով նա հիմք դրեց Յեզիպտաբանութեանը, վոր զժբախտաբար նա անկարող յեղավ ավարտել վաղահաս մահվան պատճառով, թեև արդեն գրել եր հին յեզիպտական լեզվի քերականութեան առաջի փորձը:

Շամպուլիոնի մահից հետո նրա գործը մեծ հաջողութեամբ պատկեցին գերմանացի գիտնականներ՝ Լեյպտիուսը և Բրուզը, վորոնք կազմեցին յեզիպտերենի բառարան և հորինեցին քերականութիւն: Այնուհետև անցյալ դարի 70-ական թվականներին Ֆրանսիացի պատմագետ ու յեզիպտագետ՝ Գ. Մասպերոն հայտնի յեղավ յեզիպտական գրավոր հիշատակարանների բազմաթիւ թարգմանութիւններով, վորոնք թանգարտեք աղբյուրներ հանդիսացան հին Յեզիպտոսի պատմութեան համար: Յեզիպտագիտութիւնն սկսեց մեծ հետաքրքրութեամբ զարգանալ յեզիպտական մի շարք յերկրներում, ուր հանդես յիկան այդ մասնագիտութեան ակնաւոր գիտնականներ:

Ռուսաստանում ել յեզիպտագիտութիւնն ունեցավ անվանի գիտնականներ, վորոնցից հիշատակենք Վ. Ս. Գոլենիշչիկին, Ռ. Լեմմին և մասնավանդ Բ. Տուրայեվին: Վերջինս հիմնեց յեզիպտագիտութեան ռուսական դպրոցը և ունեցավ մի շարք մասնագիտացած աշակերտներ, վորոնց թվումն է ներկայումս խորհրդային Ռուսաստանում այդ մասնագիտութեամբ զբաղվող ակադեմիկոս Վ. Ստրուվին:

Իստանաք այժմ ասորաբաբելական սեպածե արձանագրութիւններին, վորոնց վերծանումն ավելի զժվար եր և ավելի ուշ իրազործվեց: Այստեղ էլ բացակայում էին զուգահեռ հայտնի լեզվով արձանագրութիւններ, վորոնք ծառայել են վորպէս վերծանութեան բանալի: Ասորաբաբելական Բեռապրութիւնների վերծանման գործն ընթացավ այլ ուղիով: Այստեղ վերծանութեան նյութ ծառայեցին հին պարսկական վերծանման հեռանքները, վոր նույնպէս զժվար ու յերկարատև աշխատանքի արդյունք էլին:

առաջին տեղեկութիւնը սեպածե գրութիւնների մասին

Յեզիպտա բերեց, ինչպէս արդեն վերն ասել ենք, իտալացի վասնաւական Պիետրո Դելա Վալլեն 1621 թ.: Նա առևտրական նպատակով ճանապարհորդում եր Առաջավոր Ասիայում և, այցելելով Պարսկաստան, առիթ ունեցավ տեսնելու Պերսեպոլիսի ավերակները, վոր հին Պարսկաստանի Աքիմենյան և ապա Սասանյան դինաստիաների մայրաքաղաքն էր: Նա արտանկարում է այդ արձանագրութիւններից մի քանի նմուշներ, վորոնք մեծ հետաքրքրութիւն են շարժում յեզիպտական գիտնականների մեջ: Սակայն այդ բեռապրութիւնների ուսումնասիրութեանն ձեռնամուխ յեղան միայն 18-րդ դարի վերջերը, յերբ Յեզիպտա բերվեցին առեղծվածային արձանագրութիւնների ճիշտ ու մանրամասն պատճենները: Այդ կողմից հայտնի յեղավ դանիացի գիտնական՝ Կարստեն Նիբուրը, վոր հատկապէս ուղեորվեց դեպի Պերսոպոլիս (1765 թ.) և այստեղ հանեց մի քանի նոր հայտնաբերված բեռապրութիւնների պատճեններ:

Այդ արձանագրութիւնների նախնական ուսումնասիրութիւնները պարզեցին, վոր Պերսեպոլիսի բեռապրութիւնները յերեք լեզվով էլին: Այդ արձանագրութիւնները հաջորդում էին յերեք ինքնուրույն պարբերութիւններով, վորոնք բաժանված էին իրարից ազատ տարածութիւններով: Յուրաքանչյուրն այդ յերեք պարբերութիւններից գրված եր տարբեր սիստեմի բեվեռանիչերով, ուստի յեզրակացնում էլին, վոր այդտեղ յերեք առանձին լեզուներ են: Այնուհետև պարզվեց, վոր առաջին պարբերութիւնը գրված է այբբենական սիստեմով, այսինքն՝ հնչյունական տառերով, յերկրորդ պարբերութիւնը՝ վանկային նշանագրերով և վերջապէս յերրորդ պարբերութիւնը՝ գաղափարագրերով, իգեագրամային սիստեմով:

Այս նախնական ուսումնասիրական քայլերից հետո զիմեցին արձանագրութիւնների վերծանութեանը, և այդ սկսեցին այն պարբերութիւնից, վոր գրված եր այբբենական տառանիչերով: Վերծանութեան հիմքը դրեց գերմանացի գիտնական Գրոտեֆենդը 19-րդ դարի սկզբներին: Ուսումնասիրութեան նյութ առնելով յերկու ամենակարճ արձանագրութիւնները, Գրոտեֆենդը նկատեց տառերի յերկու զուգահեռ նույնանման խմբեր և յենթադրեց, վոր այդ արձանագրութիւններում պետք է լինեն Աքիմենյան թագավորների տիտղոսը: Ուստի Գրոտեֆենդը յեզ-

րակացրեց, վոր այդտեղ հաճախ հանդիպող նույնանման նշանա-
գրերերի խումբը պետք է նշանակի «թագավոր» բառը, իսկ նրան
նախորդող բառը, վոր արդեն տարբեր եր յերկու արձանագրու-
թյուններում, պետք է լինի թագավորի անունը: Մեկնելով ար-
գեն հին գրականության մեջ հայտնի, Սասանյան թագավորնե-
րի տիտղոսագիր ֆորմուլայից, «(այս ինչ անուն) թագավորի վորդի,
թագավորների թագավոր, (այս ինչ անուն) թագավորի վորդի,
Սասանյան», նա կարողացավ գտնել, վոր Պերսեպոլիսի այդ ար-
ձանագրություններում նույն ձևի տիտղոսներ են: Այդ համեմա-
տական վերլուծումով Գրոտեֆենզը կարողացավ արհեստականո-
րեն ստեղծել զուգահեռ յերկրկիզական արձանագրություն և ըստ
այնմ ել վերծանել հին պարսկական սեպագիր տառանիշերն ու
հանգել պայմանական հետևանքները: Հիբավի Գրոտեֆենզը վեր-
ծանած 20 տառերից, ինչպես հաստատվեց նրա մահից հետո,
միայն 10 տառերը ճիշտ եյին լուծված: Մակայն այդ ել մեծ նը-
վաճում պետք է համարել Գրոտեֆենզի հիմք դրած վերծանա-
կան սխտեմը շարունակեցին նրա մահից հետո ուրիշները և գոր-
ծը պսակեցին հաջողությամբ:

Հետագա վերծանողական ուսումնասիրություններում մեծ
անուն վաստակեց անգլիացի գիտնական Ռաուլինսոնը, վոր Պարս-
կաստանում հայտնաբերեց Բեհիստունի, կամ Բիստոթունի, ըն-
դարձակ արձանագրությունը, բաղկացած 400 տողից: Այդ արձա-
նագրությունը պատկանում է Աքեմենյան թագավոր Դարեհ I-ին,
վորն այդտեղ պատմում է իր գահ բարձրանալու և ապստամբու-
թյուններ ձնշելու մասին: Արձանագրությունը բաղկացած եր
յերեք պարբերություններից, վորոնցից առաջինը պարսկերեն
եր: Ահա այդ առաջին մասը Ռաուլինսոնին հաղովեց ամբողջո-
վին վերծանել (1836 թ.) և պարզել հին պարսկերենի տառանի-
շերը: Այդ առաջին պարբերությունը, վոր արդեն վերծանվել եր,
խաղաց ասորա-բաբելական սեպագրերի վերծանության համար
նույն դերն, ինչ վոր Ռամեսյան արձանագրության հունարեն
տեղական յեգիպտական հիերոգլիֆների վերաբերմամբ:

Հիբավի մի շարք ուսումնասիրությունների ու հնագիտու-
կան հետախուզումների շնորհիվ հաստատվեց, վոր Բեհիստունի
արձանագրության յերրորդ պարբերությունը գրված եր ասորա-
բաբելական սեպագրերով: Այս յեղբակացությունից հետո Ռաու-

լինսոնը և մի քանի ուրիշ գիտնականներ, յուրաքանչյուրն ինք-
նուրույն կերպով ձեռնարկեցին այդ պարբերության վերծան-
մանը, հաջողությամբ կիրառելով նույն մեթոդը, վորով ղեկա-
վարվել եր Շամպոլլիոնը: Յեվ ահա 1857 թ. չորս ասորագետներ՝
Ռաուլինսոն, Տալբոտ, Հինքս և Ուպերտ՝ Լոնդոնի Ասիական
ընկերության հանձնարարությամբ ու պատվերով յերեք որվա
ընթացքում, իրարից միանգամայն անկախ ու առանձնակի, գրե-
թե միատեսակ թարգմանեցին իրենց ուղարկված ասորական մի
արձանագրություն: Այս հանգամանքը յեկավ հաստատելու, վոր
արդեն վերջնականորեն պարզված և լուծված եր ասորա-բաբել-
ական սեպագրության սխտեմը:

Ինչ վերաբերում է Բեհիստունի արձանագրության յերկ-
րորդ պարբերությանը, նա տակավին վերծանված չէ: Մի շարք
յեղրոպական գիտնականներ գտնում են, վոր նա գրված է ե-
լամական լեզվով: Ակադեմիկոս Ն. Մառի կարծիքով այդ արձանա-
գրության լեզուն հաբեթական է, ազգակից կովկասյան լեզուներն-
րին՝ հայկականին, վրացականին և այլն:

Բեհեռագրերի հետագա ուսումնասիրություններով պարզվեց,
վոր բեհեռագիրն ավելի հին է, քան բաբելական սեմիտական կուլ-
տուրան: Այդ նշանագրերի հնարողները յեղել են սուամերները,
մի ժողովուրդ, վոր ապրում եր Բաբելաստանի հարավային մասում:
Բաբելական լեզվի ուսումնասիրության գործն ամփոփեց գերմա-
նացի գիտնական Դելիշը, վոր կազմեց այդ լեզվի քերականու-
թյունն ու բառարանը: Իսկ սուամերական լեզվի ուսումնասիրու-
թյան հիմքը դրեց ֆրանսիացի գիտնական Տյուրո-Դանթենը:

Ռուսաստանն ել հետ չմնաց ասորա-բաբելական բեհեռագր-
երի ուսումնասիրության ասպարիզում: Այստեղ իրենց աշխատու-
թյուններով հայտնի յեղան Վ. Գոլեմիշևը, Մ. Նիկոլսկին, Ն.
Մառը, Վ. Շիլեյկոն:

Ասորա-բաբելական ու հին պարսկական բեհեռաձև արձանա-
գրությունների շարքին են պատկանում նաև իտալական կամ
ուրարտական հուշարձանները, վորոնք սկսվել են հայտնաբերվել
19-րդ դարի ընթացքում հին պատմական Հայաստանի սահմաննե-
րում: Առաջինը՝ գերմանացի պրոֆ. Շուլցն եր, վոր ֆրանսիա-
կան կառավարության առաջադրությամբ ու ծախքերով 1827 թ.
ուղևորվեց Վանի շրջանը և կարողացավ մեկ տարվա ընթացքում

ընդորինակել մոտ 38 խաղական արձանագրություններ: Այնուհետև մինչև ներկա տարիները թե՛ գիտարշավներով և թե՛ դիպվածորեն շարունակվում են յերևալ նորանոր սեպածե խաղական արձանագրություններ, վորոնք սկսում են լուսավորել Հայաստանի ամենահին ու խավարով սքողված ժամանակաշրջանի պատմությունը: Այժմ 100-ից ավելի հասնող այդ արձանագրություններն արդեն թարգմանված են:

Խաղական բեռագրերի վերծանումն այնքան էլ դժվարությունների չհանդիպեց: Առաջինը, վոր հիմնավորապես վերծանեց խաղական բեռագրերը՝ անգլիացի գիտնական Սեյսն էր, անցյալ դարի 80-ական թվականների սկիզբներին: Խաղական բեռագրերի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են շատ գիտնականներ. սրանց մեջ, բացի Սեյսից հայտնի յին գերմանացիներ՝ Լիհման-Հաուպտ, Վ. Բեյք, Ֆրիդրիխս, ռուսներ՝ Մ. Նիկոլսկի, Ն. Մառ, Ի. Մեշչանինով, հայերից՝ Սանտալճյան:

Հիերոգլիֆյան նշանագրերի ու բեռագրերի վերծանության ու թարգմանության փորձերն արդեն մշակել էյին վորոշ գիտական յեղանակներ ընդհանրապես արձանագրությունների ուսումնասիրության համար, յեղանակներ, վորոնց հիմքը դրել են Շամպոլիոնն ու Դրոտեֆենդը: Մեր ժամանակակից վերջին վերծանական ուսումնասիրությունները վերաբերում են արդեն հաթական կամ հեթիթական արձանագրություններին, վորոնց մեծ մասը գրված է ասորաբաբելական բեռագրերով, իսկ մի մասն էլ հիերոգլիֆներով: Հեթիթական հուշարձանների բեռագրերը վերջնականորեն վերծանեց ու թարգմանեց 1915 թ. չեխական գիտնական Հրոզնին, վորին հաջողվեց մի քանի տարի առաջ վերծանել նաև հեթիթական հիերոգլիֆյան նշանագրերը: Գիտնական Հրոզնին կազմել է նաև հեթիթական լեզվի քերականություն ու բառարան:

IV

Կարեվորագույն վավերագրեր

Սեպածե ու հիերոգլիֆյան արձանագրությունների վերծանումներն, ընթերցումները և ուսումնասիրությունները չափազանց լայն հորիզոններ բացին հին արևելքի պատմության մեջ:

Այդ հուշարձանները, վորոնց հնությունը մի քանի տասնյակ հարյուրամյակների յն հասնում, անշուշտ ավելի հիմնական ու արժեքավոր աղբյուրներ են համեմատաբար կլասիկ և հին մատենագիրների պատմագրական յերկերի հետ, վորոնք, ավելի հեռագույն դարերի գործեր լինելով, չեն կարող մեծ մասամբ վրատահելի համարվել և հետո յեն անցած դարերի իրականությունը ճշգրիտ վերաբաղելուց: Սեպածե ու հիերոգլիֆյան արձանագրությունների ընթերցումը, հնարավորություն ավելց հին Արևելքի պատմությունն ուսումնասիրել այնպիսի աղբյուրների հիման վրա, վորոնք հնագույն իրականությունից բղձող իսկական գոլումնաներ, թանգարժեք վավերագրեր են: Այդ վավերագրերն հարազատ գույներով պատկերացնում են հին Արևելքի հասարակությունների սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական բովանդակ կյանքը:

Այդ բազմաթիվ վավերագրերի շարքում ամենից առաջ պետք է հիշատակել հին Արևելքի միջագային գիվանագիտական գրագրությունները, վորոնք լույս են սփռում այն ժամանակվա պետությունների քաղաքական դերի ու նշանակության վրա: Այդ վավերագրերը, վորոնք հազանաբերվել են Տել-Ամարնայի ու Բողազ-քյոյի հնագիտական պեղումներով, պատկանում են թագավորական արխիվներին, առաջինը՝ յեգիպտական թագավորության (Եհնաթոնի), իսկ յերկրորդը՝ հեթիթական թագավորներին: Այս վավերագրերում, բացի անմիջական դիպլոմատիական գրագրություններից արևելյան միապետների միջև (Բաբելոնի, Ասորեստանի, Միտտանիի, Հեթիթների, Կիպրոսի, Պաղեստինի և այլն), պարունակվում են նաև հետաքրքիր միջագային դաշնագրեր: Այս բոլորին պետք է միացնել նաև Ասորեստանյան պետական պաշտոնյաների ու մարգային կուսակալների ղեկուցագրերը ներքին ու արտաքին քաղաքականության մասին:

Հին Արևելքի քաղաքական պատմությանն են վերաբերում նաև այն գրությունները, վորոնք տարեգրություններ են, այսինքն վնչ թե պատմագրական գործեր արդի սուււմով, այլ դասնազան միապետների կամ ամբողջական դինաստիաների թագավորության վերաբերյալ կարևոր քաղաքական ու պետական դեպքերի ու անցքերի ժամանակագրական շարահյուսություն: Այդպիսի հնագույն տարեգրություններ մեզ հասել են Բաբելոնից, Յեգիպտոսից, Հրաստանից, Փյունիկիայից և այլն:

վերջապես հին Արևելքի քաղաքական պատմութեան ուշա-
գրքով վավերագրեր են հանդիսանում այն բազմաթիվ արձանա-
գրութիւնները, վորտեղ հին արևելյան թագավորները, շատ ան-
գամ նույնիսկ պարծենկոտ հոխորտութեամբ պատմում են իրենց
վարած հաղթական պատերազմների ու ավարառումների մասին:
Այդ կողմից աչքի յեն բնկնում յեզիպտական, ասորեստանյան, հե-
թիթական ու խաղական թագավորների արձանագրութիւնները:

Հին Արևելքի սոցիալ-տնտեսական կյանքը լուսաբանող վա-
վերագրերի շարքին են պատկանում՝

1) Որ են ք ն եր թ ո ղ ո վ ա ծ ու ն եր. — Ամենահինը պետք
է համարել սուսներական որհնքները, վորոնք հայտնաբերվել են
վերջին տարիները և մեղ հասել են առայժմ վոչ լրիվ չափով:
Այնուհետև գալիս են Համոռապի որհնքները (2067—2025
թ. թ. մեր թվարկ. առաջ), վորոնք ներկայացնում են հին Բա-
բելոնի իրավաբանական հարաբերութիւնները: Ամենահետաքը-
քերը հեթիթական որհնքներն են, վորոնք հայտնաբերվել են Բո-
ղաղ-քոյի հնագիտական պեղումներով և վերագրվում են 14-րդ
դարին (մեր թվարկ. առաջ):

2) Գ ո ռ ծ ա ր ք ա յ ի ն ա կ տ եր, այն է՝ պարտամուրհակներ
գույքային շրջանառումների պայմանագրեր, գնման ու վաճառքի
պայմանագրեր, նվիրաբերութիւնների ակտեր, աշխարհիկ ու
մեհենական կալվածատիրական տնտեսութիւնների յելևատային
հաշիվներ և այլն:

3) Քաղաքներին, մեհյաններին ու առանձին անձերին թա-
գավորների կողմից շնորհված արտոնագրութիւններ, նմա-
նապես հողային սահմանագծող քարեր, վորոնք Բաբելո-
նում կոչվում էին կոլոլըրոլ, և կրում էին արձանագրու-
թիւններ կալվածքի տարածութեան ու կալվածատիրոջ իրա-
վունքի մասին:

4) Շ ի ն ա ր ա ր ա կ ա ն արձանագրութիւններ թե
թագավորների և թե տիրապետող իշխանների կամ ազնվական-
ների կողմից:

Բազմաթիվ են այն վավերագրերը, վորոնք լուսաբանում են
հին Արևելքի հասարակութիւնների մտավոր ու հոգևոր կուլտու-
րան: Այստեղ հարկ է հիշատակել Բաբելոնից, Ասորեստանից,
Յեզիպոսից, վերջերս մասամբ էլ հեթիթներից և Փյունիկիայից
մեղ հասած ու հայտնաբերված կրոնական-աստվածաբանական

բնույթի գրական յերկեր: Սրանք մյուսթաբանական (դիցաբա-
նական) ու ծիսա-պաշտամունքային տեկստեր են, աստվածու-
թիւններին նվիրած ձոներ ու աղոթքներ, մոգական և դյուսթա-
թիւններին նվիրած ձոներ ու անեծքներ և այլն, վորոնք
պատկերացնում են հին Արևելքի հասարակութիւնների գաղա-
փարախոսութիւնները:

Այդ գրավոր հուշարձաններին պետք է կցել նաև զեղարվես-
տական գրականութեան ու գիտական յերկերը: Բաբելոնից մեղ
հասել են վիպական զանազան հատվածներ, Յեզիպոսից՝ կա-
խարդական հեքիաթներ ու Փանտաստիկ ձանապարհորգութիւն-
ներ: Բաբելոնի քուրմերը մեղ թողել են աստղաբաշխական դի-
տումների հաշվառումներ ու նշանառումներ. Յեզիպոսից մենք
ունենք բացի աստղաբաշխական դիտումներից նաև մաթեմատի-
կական ու բժշկական ժողովածուներ:

Այս բոլոր վավերագրերը մեղ հասել են, նայած յերկրի տե-
ղական բնական պայմաններին, կամ ժայռերի ու առանձին վե-
մաքարերի (ստել) վրա վորագրված, ինչպես Իրանում և Հայաս-
տանում, կամ կալե թրծած աղյուսների վրա գրոջված, ինչպես
Միջագետքում ու Յեզիպոսում, կամ պապիրուսների վրա գըր-
թիթանման նյութը, վորի վրա կարելի յեր գրել: Պապիրուս՝ հու-
նարենացրած յեզիպտական բառ է, վոր նշանակում է «գետի նվեր»:
Պապիրուսը պատրաստվում էր Նեղոսի ջրերում աճող յեղեգնից,
վոր նույնպես կոչվում էր պապիրուս, գլխավորապես նրա միջու-
կի բարակ շերտերից: Իր սկզբնական ձևով պապիրուսը վորոջ չա-
փով նման էր մեր այժմյան թանձր ու պինդ, զեղնավուն թղ-
թին:

V.

Նյութական կուլտուրայի հուշարձաններ

Վերոհիշյալ արձանագրութիւնները հաճախ ուղեկցվում են
բարձրաքանդակ նկարներով, վորոնք իրենց արվեստով պատկա-
նում են նյութական կուլտուրային: Այստեղ առաջին հերթին
պետք է հիշատակել կլանները, վորոնք ծառայում էին իբրև
կնիք, յերբեմն էլ իբրև համայնի կլանները պատրաստվում

եյին թանգագին քորերից, վորոնց վրա քանդակված եյին լինում նրանց տերերի անունները, նաև կրօնական բնույթի նկարներ: Անունը գրողն իր համար այդ կլանը ճնշելով գորում եյին փափուկ և դեռ չցամաքաց կավե աղյուսի վրա: Յեզիպոսուհին ևլ գործածվում եյին կլաններ, վորոնք սակայն հետագայում փոխարինվում եյին հատուկ ֆիգուրներով, վորոնք կոչվում են սկարաբեյ, դրանք զանազան մեծության բզեզների ֆիգուրներ եյին, վորոնց փորի վրա քանդակվում եյին համապատասխան մակագրեր:

Նյութական կուլտուրայի հուշարձանների մասին, վորպես հնագիտական աղբյուրների, առիթ ունեցանք արդին վերը մանրամասն խոսելու: Այստեղ նշենք միայն մի քանի կարևոր կետեր: Մի կողմ թողած քաղաքների, ավրոցների, պալատների և այլն շինքերի ավերակները, վորոնք վկայում են հին Արևելքի ճարտարապետության ու կառուցողական տեխնիկայի բարձր զարգացման աստիճանը, մեզ հասել են չափազանց հարուստ իրերուն հուշարձաններ, վորոնք ներկայացնում են հին Արևելքի հասարակութայն ներքին կենցաղը: Հին Յեզիպոսը թողել է մեզ մեհենական պաշտամունքի ու թաղման ծեսերի մեծաքանակ իրեր: Յեզիպոսական հուշակավոր դամբանները պարունակում են այն ամենն, ինչ վոր այդտեղ թաղվածներն ոգտագործում եյին իրենց կենդանութայն ժամանակ — կահկարասի, հագուստ, գործիքներ, զենքեր, գրենային պատկանելիքներ և նույն իսկ դրավոր հուշարձաններ (պապիրուսներ): Բարեխաստանի, Իրանի և ընդհանրապես Առաջավոր Ասիայի ավերակներում պահպանված շինքերի և մանավանդ հին Յեզիպոսի դամբանների պատերին գտնում ենք բարձրաքանդակ, մոզայիկ նաև գունաներկ նկարներ, վորոնք պատկերացնում են տեղական կենցաղային տեսարաններ ու սովորություններ: Յեզիպոսական նկարներում նույն իսկ արտացոլում է նրա սոցիալ-տնտեսական կյանքը, այն է՝ գյուղացիական յերկրագործական զանազան աշխատանքներ, արհեստների զանազան ձյուղեր, արհեստավորների աշխատանքային գործողություններ, առևտրական փոխանակություն, հարկահավաքություն, վորսորդական ու ռազմական տեսարաններ և այլն:

Առաջավոր Ասիայի պատմագրության զարգացումը

Այն հարուստ նյութը հին Արևելքի պատմության վերաբերմամբ, վոր կուտակվել էր 19-րդ դարի յերկրորդ կեսին հնագիտական պեղումների ու հետախուզական արշավանքների հետևանքով, մեծ զարկ տվեց արևելագիտության զարգացմանը: Արևմտյան Յեզիպոսում բուրժուական պատմագիտությունը մեծ թափով սկսեց ուսումնասիրել այդ հարուստ նյութերն ու նրանց հիման վրա շարահյուսել փաստերով ճոխ ու մեծահատոր, մանրակրկիտ բովանդակությամբ պատմություն հին Արևելքի մասին: Այս պատմագիտների մեջ աչքի յեն ընկնում գերմանացի Եդ. Մայերն ու Ֆրանսիացի Հ. Մասպերոն, վորոնք իրենց պատմական աշխատություններում տալիս են նաև հին Արևելքի պատմության զարգացման թեորոտիկ լուսաբանությունը: Այդ կողմից նշանավոր է Եդ. Մայերի կոնցեպցիան, վոր կանգնած է այսպես կոչված ցիկլիկ թեորիայի վրա: Ցիկլիկ թեորիան — պատմական շրջապտույտների տեսությունն է: Ըստ Եդ. Մայերի՝ պատմական զարգացումը մի շրջագիծ է, վորտեղ պատմական հպոխաների դիսամիկան, շարժումը սահմանափակված է. հնագույն քաղաքակրթությունների հասարակությունը, հասնելով զարգացման վորոշ աստիճանին, հետ է դառնում իր անցած նախկին ետապները: Որինակ՝ գոյանում է «անտիկ» հասարակություն իր տոհմային ձևում, այնուհետև նա անցնում է ֆեոդալական շրջան և ապա մտնում կապիտալիստական շրջան և վերջապես ներքուստ հյուծվելով, քայքայվում, կործանվում է, վերջացնելով իր զարգացման մի ցիկլը, շրջագիծը, վորպեսզի յեվրոպական ցիկլում՝ շրջագծում նորից սկսի իր շրջապտույտը, այն է՝ հասարակությունը վերստին սկսում է անցնել տոհմային շրջանը, ֆեոդալական, կապիտալիստական և այլն:

Եդ. Մայերն անտիկ աշխարհի հասարակության կործանումը բացատրում է կուլտուրական այլասերման որինաչափական պրոցեսով. ներքին քայքայիչ հեղաշրջման փոխարեն նա ճանաչում է միայն քաղաքակրթության ներքին այլասերում:

Անտիկ աշխարհի սոցիալ-տնտեսական զարգացման պատմութեան վերաբերյալ ուսումնասիրութեան ներքին եզր. Մայերն իր պատմական կոնցեպցիան ժողովուրդներու եւ, արդիականացնում է, արդիականացնում է ձգտում է ապացուցել, վոր անտիկ աշխարհի տնտեսութեան զարգացումը միանգամայն հոմանիշ է արդի կապիտալիստական տնտեսութեանը եւ վոր սարկուսթեան դերն իր աշխատանքի ձևով վոչ թե տիրապետող, այլ մրցողական նշանակութեան է ունեցել ինչպես ներկա կապիտալիզմի պայմաններում: Այստեղ եզր. Մայերը ակնհայտնի պաշտպանում է կապիտալիզմի հնագույն գոյութեան ու մշտնջենականութեան գաղափարը: Նույն տեսակետով է նա մտահոսում նաև հին Արևելքի պատմութեանը, վորտեղ կապիտալիզմի մշտնջենականութեանը նա կոպում է Արևելքի մշտնջենական հետադարձութեան ու անփոփոխութեան կոնցեպցիայի հետ: Նրա կարծիքով Արևելքում տնտեսական հարաբերութեանները մնում էյին իրենց եյական գծերով անփոփոխ հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Այդ անշարժութեան ու անփոփոխութեան պատճառներն ըստ եզր. Մայերի կայանում են նրանում, վոր պատմական ասպարիզում յերևացող յուրաքանչյուր նոր ժողովուրդ ստիպված է հարմարվել իրենից առաջ ստեղծված պայմաններին, վորովհետև իր զարգացման մեջ ինքը սահմանափակված է «կուլտուրական շրջանների» սահմաններով:

Սա ինքնին ռեալիզմն է մի տեսութեան է, վորով ժխտվում է միասնական պրոգրեսիվ պատմական զարգացման գաղափարը: Եզր. Մայերը և նրա հետևորդներն իրենց ցիկլիզմի թեորիայով լայն գունք բացին Ֆոլիզմի գաղափարախոսութեան ու քաղաքականութեան առաջ, վորով այսօր համակվել է իր օրհասական օրերն ապրող բուրժուազիան, տեսնելով իր դեմ ծագող պրոլետարիատի հաղթական ընթացքը: Բուրժուազիան չի ուզում ճանաչել պատմական պրոգրեսը և հետո յի վանում իրենից այդ տեսութեանը: Յեթե նա ընդունի անզաղար պրոգրեսի սկզբունքը՝ դա նշանակում է ընդունել նաև բուրժուական հասարակութեան վերջավորութեանը, կապիտալիզմի վերացումը, մի սարսափելի հեռանկար, վոր զրդում է բուրժուազիային թշնամանքով լցվել գեպի մարքսիստական պատմագիտութեանը և նրա առաջատար գործոնի՝ պրոլետարիատի դեմ: Ուստի զարմանալի

չէ, վոր արդի բուրժուական պատմագրութեանն ամբողջովին սողորվել է ռեալիզմն ու հակապրոլետարական սկզբունքներով:

Այդ տեսակետից խիստ բնորոշ է եմիգրացիայում գտնվող ռուս պրոֆ. Մ. Բոստովցևը մանավանդ իր վերջին անգլիերեն խոշոր աշխատութեամբ, վոր կրում է «Հոմեյակիան կայսրութեան սոցիալ-տնտեսական պատմութեանը» խորագիրը: Առաջ բերինք այդ աշխատութեանից մի պարբերութեան, վոր ցայտուն կերպով դրսևավորում է ցիկլիզմի թեորիայով տարված մի գիտնականի ռեալիզմն պատմական կոնցեպցիան: «Հին աշխարհի եվոլյուցիան մեզ մի դաս է ու նախադրուշացում: Մեր քաղաքակրթութեանը չի պահպանվել, յեթե նա դառնա սոսկ մի դասակարգի և վնչ թե մասսայական քաղաքակրթութեան: Արևելյան քաղաքակրթութեանն ավելի կայուն ու մշտապես էր, քան թե դաքակրթութեանն ավելի մոտ էր մասսաներին: Մի հիմնված լինելով կրոնի վրա, ավելի մոտ էր մասսաներին: Մի օրերից դասն այն է, վոր համահարթման (нивелирование) բռնի միջոցները յերբեք չէյին նպաստում մասսաների բարձրացմանը: Նրանք վոչնչացնում էյին ստորին դասակարգերը և այդ հետևանքով արագանում էր բարբարոսացման պրոցեսը»:

Եզր. Մայերից առաջ Արևելքի անշարժութեան մասին արտահայտվել էյին այնպիսի խոշոր արևելագետներ, ինչպես Գ. Մասսոյան, վերոն և Ա. Երմանը: Սրանք պաշտպանում էյին այն թեորիան, վոր հին Արևելքի հասարակութեանը մեկուսացած էր այլ ժողովուրդների ու հետնագույն զարաշրջանների պատմական զարգացումից, վոր Յեզիպտոսի, Ասորեստանի, Բաբելոստանի և արեւելյան այլ յերկրների պատմութեանը միանգամայն ինքնուրույն ու ինքնաբավ է և չի ունեցել ուրիշ օրինակ կամ նախատիպ ամբողջ համաշխարհային պատմութեան մեջ:

Այդ ցիկլիզմի տեսաբանութեան հիման վրա Գերմանիայում մի շարք ակադեմիկոս արևելագետներ, ինչպես Գ. Վինկլեր, Պ. Յենսեն, Ֆ. Հոմմել և այլք, ստեղծել էյին այսպես կոչված «համաբարեկանութեան» (պանբարեկոնիզմ) թեորիան: Այդ տեսաբարեկանութեան» (պանբարեկոնիզմ) թեորիան: Այդ տեսաբարեկանութեան համաձայն՝ ամբողջ համաշխարհային կուլտուրան ծագել ու զարգացել է Բաբելոնի կուլտուրայից: «Համաբարեկանութեանը» պաշտպանում էր այն կարծիքը, վոր Բաբելոնի կուլ-

տուրան առաջացել եր հնագուշին ժամանակները Սուամերում և ապա հետագայում կանգ ե առնում իր զարգացման մեջ: Սուամերներին այդ կուլտուրան յուրացնում են բարեխաղան սեմիտները, վորոնք, այդ արգեն պատրաստի կուլտուրան, իրենց կողմից այլ ևս չեն զարգացնում: Բարեխաղան սեմիտների պատմական ծագումը յուրեն իբր թե կայանում ե նրանում, վոր նրանք, սուամերական կուլտուրան դարձնելով բարեխաղան, տարածում են այն ժամանակվա ամբողջ աշխարհում վորպես սուամերականից բղխած, վորից կախումն ունեն մյուս բոլոր կուլտուրաները:

Պանբարեխաղանից, կամ համաբարեխաղանութունը, ծագել ե, անշուշտ, այսպես կոչված «պանգերմանիզմի» (համագերմանականության) գաղափարների ազդեցության ներքո, յերբ Գերմանիան, տակավին համաշխարհային պատերազմից առաջ, տարվել եր իմպերիալիստական ակտիվ քաղաքականությամբ և ծրագրում եր վոչ միայն գործոն դեր խաղալ Յեվրոպայում, այլ և Առաջավոր Ասիան դարձնել իր գաղութային եքսպանսիայի կենտրոն: Համաբարեխաղանութունը մի հակագիտական տեսություն ե Այստեղ արծարծվում ե պատմությանն անհարիր մի կոնցեպցիա, վոր իբր թե սուամերական կուլտուրան գոյացել ե պատրաստի ձևով և այնուհետև չի շարունակել զարգանալ: Իսկ սուամերական այդ կուլտուրայի անփոփոխ յուրացումը Բարեխաղան սեմիտների կողմից բացատրվում ե սոսկ մեխանիստորեն, առանց հաշվի առնելու այն պատմական պայմանները, վորոնք այս կամ այն կերպ նպաստել են յերկու հարևան կուլտուրաների փոխադարձ հարաբերությունների և ազդեցությունների զարգացմանը: Բացի այդ՝ համաբարեխաղանության թեորիայի հիմնադիրներն ու պաշտպանները վորոշ տուրք եյին տալիս նաև իմպերիալիստական Գերմանիայում հրահրվող հակասեմիտականությանը, վոր իբր թե բարեխաղան սեմիտները վոչինչ ինքնուրույն ու սեփական չեն ստեղծագործել, այլ միայն կուլտուրեն յուրացրել են սուամերների կուլտուրան, վորոնք իբր թե արիական ցեղ եյին հանդիսանում:

Չնայած այդ թեորետիկական ու մեթոդաբանական տեսակետների մեղ համար անընդունլի բովանդակության, այնուամենայնիվ պետք ե խոստովանել, վոր Արևմտյան Յեվրոպայի արեվելադեո պատմաբանները, ինչպես Մասպերոն ու Եդ. Մայերը,

տվել են հին Արևելքի պատմության վերաբերյալ ամբարված տվյալների ու հարուստ փաստերի ամբողջական ու ամփոփ շարահյուսություն: զրված կենդանի ու պատկերավոր վոճով: Բացի վերոհիշյալներից, հայտնի յեն անգլիական ասորագետ Կինգի «Բարեխաղանի պատմությունը» և ամերիկական յեգիպտագետ Բրեստեռտի յեռահատոր «Յեգիպտոսի պատմությունը», վորոնք ուշագրավ են իրենց ճշիս փաստական նյութերով:

Ռուսաստանում Արևելագիտությանը մասնակից յեղան իրենց լուրջ աշխատություններով Ո. Լեմմը, Վ. Գոլենիշչևը և մանավանդ Բ. Տուրայևը, վորին պատկանում են արժեքավոր ու փաստերով հարուստ պատմագիտական յերկեր՝ «История древнего Востока» (յերկու հատոր) և «Классический Восток»: Սակայն իրենց տեսաբանությամբ վերջինները կանգնած են յեվրոպական բուրժուական պատմագիտության հիմքերի վրա:

Սորհրդային Ռուսաստանում նոր-նոր ե սկսվում հին Արևելքի պատմության ուսումնասիրությունը մարքսիստական մեթոդով, վորով, ի հարկ ե, միանգամայն այլ բուրժուական պատմագիտությանը հակադիր տեսակետներ են հիմնավորվում: Սորհրդային Ռուսաստանում առաջացած յերիտասարդ գիտնականներին, վորոնք զբաղվում են հին Արևելքի պատմությամբ, գլխավորում ե ակադեմիկոս Վ. Ստրուվեն, վորն իր մի շարք աշխատություններում արծարծում ե հին Արևելքի սոցիալ-տնտեսական տեսությունների հարցը և ուսումնասիրում ե հին Արևելքի հասարակությունների զարգացման հիմնական ուղիները մարքսիստական պատմահայեցողությամբ:

VII

Ժամանակագրություն

Հին Արևելքի պատմության ժամանակագրական սահմանները վորոշելու հարցը տեղիք ե տվել տարբեր ու հակասական կարծիքների: Չմտնելով այդ կարծիքների քննության մեջ, կարելի յե այդ ժամանակագրությունը մոտավորապես գծել այսպես: Հին Արևելքի հասարակությունների մեծ մասի պատմության սկիզբը կորած ե այնպիսի հնության խորքերում, վոր

առայժմ հնարավոր չէ նրանց տարեթվերը վորոշել նույնիսկ մոտավոր կերպով: Բացի այդ՝ հին Արևելքի ժողովուրդների պատմության սկիզբը յուրաքանչյուրի համար առանձին վերցրած միաժամանակ չի սկսվել: Ամենահինն ըստ ժամանակագրության պետք է համարել Բաբելոնի ու Յեզիպոսի պատմությունները:

Այլ բան է հին Արևելքի պատմության ժամանակագրության վերջնական սահմանը: Այն սահմանագիծը, վորտեղ հնարավոր է նկատել հին Արևելքի հասարակութունների պատմության վախճանը և պատմական մի նոր դարաշրջանի սկզբնավորումը՝ այդ Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներն են: Այդ նվաճումների հետևանքով հին Արևելքում մուտք գործեց հելլենական կուլտուրան, վորն Արևելքի տեղական կուլտուրան դարձրեց հելլենական քաղաքակրթության հետագա զարգացման առարկա: Արևելյան ու հելլենական կուլտուրաների խաչաձևումով և նույնիսկ համաձուլումով՝ հին Արևելքում առաջացավ մի նոր դարաշրջան, վոր հայտնի յե պատմության մեջ հելլենիստական կուլտուրա կամ հելլենիստական ժամանակաշրջան հորջորջումով: Այդ առումով հին Արևելքի պատմության ժամանակագրական վախճանը կարելի յե համարել 320 թվականը նախքան մեր թվարկությունը, յեթե ի նկատի ունենանք, վոր Ալեքսանդր Մակեդոնացու նվաճումներն ու թագավորությունը տևեց 336—323 թ. թ.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Тураев, Б. А.—История древнего Востока, т. I, стр. 1—58.
2. История древнего мира, т. I, Древний Восток, под ред. Ковалева, 1937 г. стр. 20—48.
3. В. Струве.—История древнего Востока. 1934, Москва, стр. 15—28.

ԳԻՆԸ 80 Կ.

Проф. Х. Самвелян

ИСТОРИЯ ДРЕВН. ВОСТОКА

Выпуск II

Заочный отдел Педагогического Института
Арм. ССР, Ереван, 1938

«Ազգային գրադարան»

NL0409696

